

**РУМ'ЯНЦІВСЬКИЙ ПЕРЕПИС 1765–1767 РР.
У СИВОЛОЖІ: «ВОВЧИ ЗУБИ І ЛИСЯЧИЙ
ХВІСТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ»**

Стаття присвячена соціально-економічній історії с. Сиволож Ніжинського козацького полку за матеріалами Рум'янцівського перепису 1765–1767 років. Особливу увагу звернено на жорстокість російських чиновників під час здійснення перепису, демографію та топоніміку села.

Ключові слова: Володимир В'ялий, Гетьманщина, Ніжинський козацький полк, Рум'янцівський перепис, Сиволож.

Актуальність дослідження визначається необхідністю звернення істориками уваги до краєзнавчої проблематики, зокрема вивчення історії окремих сіл Гетьманщини за архівними матеріалами, особливо Рум'янцівського перепису 1765–1767 років. Вагоме місце в історії столичного Ніжинського козацького полку займало село Сиволож (нині село Борзнянського району Чернігівської області – Р. Ж.), козаки якого доклали зусиль для становлення і збереження української державності у другій половині XVII–XVIII ст. У порівнянні з іншими селами Ніжинського козацького полку історія Сиволожі являє собою ледь не суцільний чистий аркуш паперу. У розпорядженні істориків та нинішніх сиволожців є лише поодинокі газетні публікації та напрацювання вже покійного сьогодні сиволозького краєзнавця Володимира В'ялого [1, с. 2].

Метою дослідження є висвітлення історії с. Сиволож за матеріалами Рум'янцівського перепису 1765–1767 рр.

У 1764 р. за наказом російської імператриці Катерини II (р. п. 1763–1796) в Гетьманщині була ліквідована посада гетьмана. Це означало, що Українська державність втратила основну складову своєї автономії у складі Російської імперії. Позбувшись останнього українського гетьмана Кирила Розумовського (р. п. 1750–1764), петербурзький уряд взявся за справу по перетворенню України на звичайну провінцію своєї величезної імперії. Замість гетьмана Україною мала управляти Друга Малоросійська колегія (1764–1786 рр.) на чолі з графом Петром Рум'янцевим-Задунайським. Інкorporація України до складу Росії потребувала уніфікації податкової системи. Тож, за пропозицією П. Рум'янцева, у 1765 р. в Україні почався найбільший в її історії перепис населення з перерахунком всього його майна, що своїми масштабами перевершив перепис 1666 р. та ряд ревізій полків 1736 та 1748 років.

Головним завданням цього перепису було підготувати Малоросію (лише так росіяни називали тоді Україну – Р. Ж.) до упровадження на її землях кріпацтва. Під цей перепис потрапили абсолютно всі населені пункти України, аж до найдрібніших хуторів. Доволі цікавими, а головне доступними для широкого загалу краєзнавців Чернігівщини, є переписні листи села Сиволож Ніжинського козацького полку. Оригінал переписних листів по Сиволожі нині зберігається у 50

томі 57 фонду Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (аббревіатура – ЦДІАК). Втім, дякуючи клопіткій і безцінній роботі у 70–80-ті рр. XX ст. сиволозького краєзнавця Володимира В'ялого, для перегляду Рум'янцівського перепису Сиволожі необов'язково їхати до Києва. Витративши роки свого життя, сиволожець В. В'ялий переписав усі наявні в ЦДІАКу документи в окремий список, що зараз зберігається у фондах Сиволозької сільської бібліотеки і є у вільному доступі для всіх мешканців села, які прагнуть доторкнутися до минулого Сиволожі XVIII ст.

В цілому, Рум'янцівський перепис Гетьманщини мав вирішити наступні стратегічні для Петербурга завдання по інкорпорації українських земель: 1. з'ясувати загальну чисельність населення Гетьманщини; 2. визначити майнове і матеріальне становище всіх станів українського суспільства й, виходячи з цього, визначити розмір податків; 3. провести чіткий поіменний перепис населення кожного стану українського суспільства; 4. виявити, на підставі яких документів кожен українець володіє землею та іншим майном.

Поряд з тим, російська імператриця Катерина II надіслала П. Рум'янцеву таємний лист, де зазначала, що перепис необхідно проводити з обережністю, «вправно прогинаючись й маючи вовчі зуби і лисячий хвіст» [5, арк. 72].

Перевершення масштабів усіх переписів в Україні полягали в мірах жорстокості російських чиновників, які проводили ревізію. Почасті росіяни поводитись з українськими, у тому числі і з сиволозькими, селянами, як з худобою. Свідченням цього є уривок з «Історії Русів»: «У кожному поселенні виганяли селян з помешкань на вулиці, не минаючи нікого, і навіть найменших дітей та малюків, вистроювали у шеренги й тримали їх там за всякої негоди. Люди мали стояти там доти, поки не пройде по їхній вулиці головний комісар. Комісари проводили переключку населення, помічаючи крейдою чи вугіллям на грудях людей відмітки, про вже занесених у список, щоб ті не плуталися з непоміченими. Було переписано все господарство, зокрема, домашніх тварин. Ревіння худоби та плач малюків здалеку повідомляли про наближення до них комісарів та їх асистентів...» [2, с. 317].

Звірства російських чиновників і військових тривали у Сиволожі до 1768 р. Остаточному завершенню перепису завадив початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Нова війна потребувала всіх наявних російських солдат та українських козаків, які були найкращими розвідниками під час всіх російсько-турецьких конфліктів XVIII ст. Тому, щоб не збільшувати і так переповнену чашу терпіння населення Ніжинського козацького полку, росіяни зупинили перепис. Як слушно підмітив В. В'ялий, проведення Рум'янцівського перепису було для українського народу настільки новим і неочікуваним лихом, що російсько-турецька війна, яка розпочалася у 1768 р., була сприйнята українцями як Божа милість, що

звільнила їх від всеохоплюючого перепису [6, арк. 37].

Доцільно буде зупинитися на аналізі загальних даних Рум'янцівського перепису в с. Сиволож, оскільки зупинитися на кожній сиволозькій родині, яка проживала на той час у селі, немає потреби через розміщення у Сиволозькій сільській бібліотеці передрукованого В. В'ялим Рум'янцівського опису з даними по селу.

Під час проведення перепису російські пересувачі ходили від одного двору до іншого, починаючи з лівого боку вулиці. Далі вони доходили до кінця вулиці, розверталися і рухалися правою стороною у напрямку до початку вулиці. Аналізуючи дані по Сиволожі у тексті опису, В. В'ялий помітив, що цього правила переписувачі дотримувалися лише на початку перепису у 1765 р. Починаючи з лівого боку описана лише вул. Загребелля. Будинки і двори решти вулиць села (Ланова, Власівська, Довгалевська, Бецівка, Кабанівка, Лукоморська і Жданкова) описані в хаотичному порядку, відразу і з правого, і з лівого боків [5, арк. 74]. Щоправда, існування Жданкової вулиці, через невідомість місця її розміщення, В. В'ялий піддав сумніву. Загалом, у Сиволожі в той час нараховувалося вісім вулиць, хоча мали б бути і менші провулки, що їх росіяни не внесли до матеріалів перепису.

Взятий за основу поділ Сиволожі на двори і хати, кількість яких не співпадає, полягає у принципі ведення українцями власного господарства у XVIII ст. Більшість українських сімей мешкала у своїй хаті, що розташовувалася на власному подвір'ї. Проте, почасти, сини будували свої хати на батьківському дворі, внаслідок чого на одному подвір'ї було вже дві хати. Інколи і три, якщо батько мав кілька одружених синів. Ця тенденція і пояснює неспівпадіння кількості хат і дворів у Сиволожі за даними Рум'янцівського перепису. Так, родина Піддубських проживала у чотирьох хатах, розташованих на одному дворі. Піддубські володіли декількома десятками гектарів землі, 41 головою великого рогатого скоту, 20 кіньми, 20 свинями, вівцями та іншою живністю. Все це господарство утримувалося родиною з 34 осіб, з яких лише половина були дорослими. Чотири хати розташовувалося у дворі родини Хмільв, що складалася з 27 осіб. Дорослих було лише вісім людей обох статей, які утримували на своїх плечах 45 десятин землі, 7 десятин сінокошу, 20 волів, 12 коней, корів, свиней, овець і млин. Найбільше хат в одному дворі було у родини Ігнатенків – 5 житлових будівель.

Нараховуючи всього 169 дворів, у 1767 р. село Сиволож охоплювало значну площу, приблизно в таких же територіальних межах, як і зараз, у 2017 р. Лише вулиця Ланова, за зауваженням В. В'ялого, у XVIII ст. була коротшою. В цілому, на кожній вулиці було не так і багато дворів. Так, на Лукоморській вулиці проживало лише чотири сім'ї: Шестюки, Королі, Пісня, та Чмути. Для прикладу, візьмемо розміри угідь родини Шестюків. Сиволозький краєзнавець

В. В'ялий зазначав, що їх земля йшла «від повороту на вулицю Загребелля до двору Василя Зозулі. З боку берегу їх угіддя прилягали до землі Молоцьких. Ділянка, на якій у II пол. XX ст. жили Павлик, Калужний, Чумак, у II пол. XVIII ст. належала родині Королів. З правого боку, починаючи від Йовдошки і до урочища Лан, все належало Чмутам, а від Йовдошки до Панкевичового жила родина Пісні» [6, арк. 27]. Зараз ця родина у Сиволожі перевилась, хоча за козацьких часів вона була доволі чисельною. Натомість, за часів Перебудови Радянського Союзу на Лукоморській вулиці розташовувалося вже не чотири, а 30 дворів. Схожа ситуація була і з іншими вулицями. Так, з правого боку вул. Загребелля, починаючи від болота і до колгоспного двору, у другій половині XVIII ст. розташовувалися двори лише трьох сімей: Марченків, Мехедів і Герасименків [4, арк. 6–12].

Як бачимо, у другій половині XVIII ст., на момент приєднання України до Російської імперії, Сиволож являла собою по суті низку хуторів, з'єднаних між собою вулицями і дорогами. Поселення, точніше сказати двори, розташовувалися на значній відстані одне від одного, що створювало природну можливість розширяти двір, коли виникала потреба батьку будувати синові окрему хату й виділяти при цьому йому частину землі. Козацькі і селянські двори розділялися чіткими межами, що являли собою неглибокі канавки. За старими звичаями порушити межу було ледь не злочином, адже вона мала ледь не святе значення. Ще з дохристиянських часів сиволожці вірили, що на межі живуть духи, що охороняють її і власників землі, тож, в разі потреби, вони покарають сусідів-порушників. У XVIII ст. питаннями порушення межі господарств займалися сотенний суд у Прохорах, а в складних випадках – полковий суд у Ніжині.

Лише центр Сиволожі на час Рум'янцівського перепису був густозаселеним. В. В'ялий дійшов висновку, що сільський центр у другій половині XVIII ст. знаходився на п'ятачку в районі церкви Живоначальної Трійці і ряду магазинів, побудованих у XX ст. за радянської влади. У центрі Сиволожі у 1767 р., окрім церкви і прилеглої до неї дерев'яної школи, розташовувався двір отамана Прохірської сотні Ніжинського козацького полку Павла Ходоровського, що стояв неподалік самої церкви Живоначальної Трійці [4, арк. 140]. Стосовно будинків і дворів іншої старшини, то на Власівській вулиці розташовувався приїжджий двір ніжинського полкового осавула Дмитра Григоровича. Ці угіддя Д. Григорович успадкував від свого батька, прохірського сотника Семена Григоровича [4, арк. 141]. На Загребельській вулиці розміщувався двір значкового товариша Ніжинського полку Івана Виридарського [4, арк. 148].

Розміщувався у Сиволожі і двір російського майора Михайла Баніна, про якого згадує Ревізія 1736 р. Рум'янцівський перепис 1765–1767 рр. згадує про його двір, але не уточнює, на якій вулиці він знаходився. Господарство російських військових Баніних у Сиволожі

складалося з «сінокосу на 8 косарів, сіна назбирається на 16 возів, гай березовий, дубовий і осиковий на дрова у Селищах на 150 сажнів, рубаний гай в урочищі над Рудкою – 100 сажнів, гай березовий в урочищі Гнилицях на півверсти. Ліс за селом Печі, ліс осиковий за р. Остер на 150 сажнів» [4, арк. 184].

Мали свій двір зі старим дерев'яним будинком у Сиволожі 1767 р. і старшини Оболонські. Окрім власників у ньому проживали і залежні від Оболонських сиволозькі селяни, з зазначенням їх посад при дворі: стадник Мойсей Єценя, який доглядав худобу; вівчар Петро Шкурятяний, двірник Яким Танцера та інші [4, арк. 150–151].

Дані Рум'янцівського перепису 1765–1767 рр. дозволяють нам з'ясувати і середній вік мешканців Сиволожі у другій половині XVIII ст., що приблизно складав 35 років. Загалом, згідно з вказаним у документі віком, у селі проживали особи від 1 до 76 років. Немовлят до 1 року просто не записували, зважаючи на тогочасну високу смертність дітей. Тож, якщо визначати сучасними мірками пенсійного віку, у Сиволожі у 1767 р. проживало 46 осіб віком 60 років і старше. Рекордсменом довгожителем у 1767 р. був спадковий козак з діда-прадіда Григорій Гришковець, якому було 76 років. З чоловіків 70-літній бар'єр подолав також козак Мойсей Лесенко, якому виповнилося на момент перепису 72 роки. Найстаршою жінкою була козачка Мотрона Бець – 67 років. Літніх чоловіків було значно більше ніж жінок: 34 проти 12. Загалом люди віком 60 років і старше становили 2,68 % від всього населення.

Російські переписувачі звернули увагу і на фізичні недоліки сиволожців, такі як стареча слабкість, сліпота, скалічення ніг чи рук. Так, про 63-літнього козака Ярему Ярмака було записано, що він фізично слабкий, а його 26 річний син Михайло – сліпий на одне око [4, арк. 98]. Якщо ж сиволожець не мав фізичних недоліків, то біля його прізвища записувалося, що він здоровий, а отже може працювати і платити податки.

На основі даних Рум'янцівського перепису селяни Сиволожі були обкладені грошовим податком на утримання російських військ в українських містах, що носив назву консисторія. Виходячи з майнового статусу, середній розмір консисторії складав 1 руб. і 2 коп. Багатші селянські господарства платили більший податок. Наприклад, селяни з родини Хавтурів сплачували 3 руб. і 6 коп. [4, арк. 181]. Сиволозькі козаки таким податком не обкладалися. Варто зазначити, що для збору консисторії вся Україна була поділена на 20 комісаріатів. Податки з сиволозьких селян йшли на утримання Батуринського комісаріату.

У результаті перепису було встановлено, що у 1767 р. у Сиволожі нараховувалося 169 дворів і 295 хат. З них 130 дворів належало козакам, решта селянам. Все населення нараховувало 1714 осіб, з яких 80 % належали до козацького стану [5, арк. 78]. Чоловіків нараховувалося 884 осіб, а жінок – 829. Цікаво відмітити, що перевага

чоловічого населення над жіночим, незважаючи на більшу чоловічу смертність через війни і хвороби, є своєрідною особливістю Сиволожі в порівнянні з сусідніми селами як у козацький період, так і в пізніші часи.

Для порівняння, кількість населення Сиволожі була найвищою у всіх населених пунктах Прохірської сотні Ніжинського козацького полку, до якої, окрім Сиволожі, у 1764 р. входили села Прохори, Мала Загорівка, Хороше Озеро і Печі. Так, у Сиволожі проживало 1714 мешканців, у сотенному центрі Прохорах – 736 осіб, Хорошому Озері – 676, Малій Загорівці – 435, Печах – 334. Загалом населення Прохірської сотні у 1765 р. нараховувало 3146 осіб, які мали 996 хат, розташованих на 434 дворах [3, арк. 4].

Цікаво, що 1714 мешканців Сиволожі становили 0,68 % всього населення Ніжинського козацького полку на той час – 142807 осіб [3, арк. 9]. Чи дійсно у 1765 р. у Сиволожі, та й у всьому Ніжинському козацькому полку, проживала означена кількість мешканців? Зараз об'єктивно відповісти на це запитання неможливо. Маємо припустити, що записані російськими чиновниками та українськими канцеляристами, зокрема Миколою Котлоренковим, який поставив свій підпис під даними Ніжинського полку, числа є неточними. Перепис супроводжувався фізичним тиском, грабунком, що мав спричинити втечу до сиволозьких лісів чи боліт частини незгодного населення, яке пізніше так і не було записано до списків. Водночас, керівники комісії по перепису, російські дворяни М. Кутузов та особливо В. Кудрявцев, рідко бували у полковому центрі Ніжині й більшість часу проводили у Петербурзі, через що перепис здійснювався без надійного нагляду, поспіхом й неякісно [5, арк. 73]. Виходячи з вище зазначеного, скільки сиволожців в дійсності нараховувалося у 1765–1767 рр. ми не знаємо, й маємо використовувати наведену росіянами чисельність.

Отже, в цілому, П. Рум'янцеv виконав чотири завдання, поставлені перед ним на початку перепису. Президент Малоросійської колегії встановив чисельність населення Сиволожі, майно, яким вони володіють, склав поіменний список мешканців, виходячи з соціального стану, визначив на основі яких документів чи прав сиволозькі козаки володіють землею, якими промислами займаються тощо. Дані Рум'янцівського перепису Сиволожі відбивають не лише місцеву специфіку суспільного і соціально-економічного розвитку Ніжинщини XVII–XVIII ст., а й загальний поступ українського державотворення того часу.

ПОСИЛАННЯ

1. Гордіюк Н. «Град Всеволож». Кінець тисячоліття // Вісті Борзнянщини. – 1996. – № 9. – С. 2.
2. Історія Русів. / Пер. І. Драча. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. І, спр. 64342. Виписки з ревізії 1764 р., прислані Малоросійською колегією до комісії зрівняння полків. – 1779 р. – 10 арк.

4. Фонди Сиволозької бібліотеки (далі – ФСБ), ф. І. В'ялий Володимир Ксенофонович, спр. 1. Рум'янцівський опис с. Сиволож 1765–1767 рр. Машинопис. – 213 арк.

5. ФСБ, ф. І., спр. 2. Історико-географічний та економічний огляд с. Сиволож з давніх часів і до кінця XVIII ст. на фоні подій, що відбувалися у краї. – 1993 р. Машинопис. – 115 арк.

6. ФСБ, ф. І, спр. 3. Історична довідка про село Сиволож. Машинопис. – 95 арк.

Железко Р.А. Румянцевская перепись 1765–1767 гг. в с. Сиволож: «волчьи зубы и лисий хвост Российской империи»

Статья посвящена социально-экономической истории с. Сиволож Нежинского казачьего полка по материалам Румянцевской переписи 1765–1767 годов. Особое внимание обращено на жестокость российских чиновников при осуществлении переписи, демографию и топонимику села.

Ключевые слова: Владимир Вялый, Гетманщина, Нежинский казачий полк, Румянцевская перепись, Сиволож.

Zheliezko R.A. Rumiantsev census in 1765–1767 of Syvolozh: «wolf teeth and fox tail of Russian empire»

Article is devoted to the social and economic history of the village Syvolozh of Nizhyn Cossack Regiment by the materials of Rumiantsev census in 1765–1767. Special attention is paid to the brutality of Russian officials at the time of the census, demographics and place names of the village.

Key words: Volodymyr Vialy, Hetmanate, Nizhyn Cossack Regiment, Rumiantsev census, Syvolozh.

25.02.2017 р.

J

УДК 911.375:316.344(477)«17»

Н.А. Саенко

СТАРШИНСЬКІ І КОЗАЦЬКІ ДОМОГОСПОДАРСТВА У СОЦІАЛЬНІЙ ТОПОГРАФІЇ БАТУРИНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (за матеріалами Румянцевського опису)

У статті на основі даних Румянцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр. розглядається розміщення старшинських і козацьких домогосподарств у міському просторі Батурина. З'ясовуються особливості забудови дворів.

Ключові слова: соціотопографія, старшина, козаки, вулиця, двір, Батурина.

Сформована у гетьманський період топографічна структура Батурина припинила своє існування у листопаді 1708 р. Була знищена фортеця із її забудовою, значно пошкоджені передмістя. Подальше відновлення міста стало заслугою виключно його мешканців. Увага до міста гетьмана К. Розумовського, відкриття і діяльність «Експедиції Батурина і Глухівського будівництва» сприяли створенню «нового обличчя» Батурина у другій половині XVIII ст. Перебування (хоч і не надто часте) у місті особи гетьмана приваблювало до Батурина представників старшини, які набували тут собі маєтності. Збільшилася і чисельність інших соціальних станів, передовсім посполитства і козацтва. Демографічний потенціал конкретного міста неможливо вивчати без даних про те, в якому історико-географічному середовищі перебуває досліджуваний об'єкт. Тому актуальним в даному випадку видається з'ясування місця старшинських і козацьких домогосподарств в соці-

альній топографії Батурина.

Першим у науковий обіг поняття «соціотопографія» ввів у 1987 р. Ярослав Дашкевич. Він визначив його як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання [1, с. 71–72]. Проте це поняття досі не є чітко окресленим. Так М. Долинська визначає соціотопографію як міжгалузевий метод, який передбачає нанесення результатів дослідження соціальної історії на топографічну підоснову [2, с. 420–433].

Серед праць щодо проблем соціотопографії виділимо дослідження вже згаданого Я. Дашкевича, М. Капралія, М. Долинської, А. Фелонюка та І. Гуляновича [3]. Соціотопографічних досліджень Батурина досі не проводилося.

У даній роботі спробуємо вивчити деякі аспекти взаємозв'язків між структурою козацького населення Батурина і місцем його проживання, зокрема:

- визначимо соціальну стратифікацію старшини і козацького населення міста;
- вивчимо топографію їхнього розселення у Батурині;
- дослідимо «престижність» і розміри вулиць;
- з'ясуємо особливості садибної забудови.

За основне джерело для своєї розвідки візьмемо переписну книгу сотенного міста Батурина, створену в 1767–1768 рр. під час проведення в Гетьманщині так званого Румянцевського опису Малоросії (1765–1769 рр.) [4]. Очевидно, це один із найповніших переписів міста другої половини XVIII ст., незважаючи на те, що джерело є чорною відомістю. В неї внесено і дані про володіння старшини та рядового козацтва. Це дозволило здійснити соціальну стратифікацію козацтва за такими категоріями: старшина, виборні козаки та козаки-підпомічники.

Міський простір Батурина на час проведення опису складався з території колишньої фортеці з Троїцькою площею та невеликими кварталами житлової забудови, вулиць і провулків старої розпланувальної структури (колишніх відкритих посадів) та периферійних вулиць-форштадтів.

Основною фіскально-господарською одиницею був двір. Поняття двору у XVIII ст. мало свою специфіку. Георгій Максимович виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків [5, с. 317].

Основа житлової забудови Батурина складало традиційне українське дерев'яне житло – хата. Для позначення внутрішніх приміщень хати вживалося слово «покій». У дворах старшини проживали служителі. Помешкання для них названі «людськими». Козаки-підпомічники мали підсусідків. Вони жили як в одному дворі з господарями, так і в окремих дворах. Їхні помешкання у джерелі віднесено до категорії «підсусідських». Зауважимо, що виборні козаки Батурина підсусідків не мали.

Ще одним видом домогосподарства була «бездвірна